

ИВАН ХАРАЛАМПИЕВ (Велико Търново)

**ЗА НЯКОИ СПЕЦИФИЧНИ ЕЗИКОВИ ОСОБЕНОСТИ
В ПРОИЗВЕДЕНИЯТА НА ПИСАТЕЛИТЕ ОТ ТЪРНОВСКАТА
КНИЖОВНА ШКОЛА ВЪВ ВРЪЗКА С ПРЕВОДИТЕ ИМ
НА СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК**

Езикът на писателите от Търновската книжовна школа започна да се проучва целенасочено сравнително неотдавна — малко преди първия специализиран търновски симпозиум. Натрупана е вече богата научна литература, която дава възможност за обобщения, за очертаване на главни, отличителни езикови черти. Усилията на езиковедите не са самоцелни, те са подчинени на голямата задача да се характеризира от различни страни прочутата средновековна реформа, свързана с името на Евтимий Търновски. Въпросът обаче има и друга страна. Порасналият интерес към книжовното наследство на Търновската школа активизира преводаческата дейност, появи се немалко нови преводи на съвременен български език, които бяха събрани във втория том на поредицата „Стара българска литература“¹. По такъв начин се разшири кръгът от специалисти, които повече или по-малко професионално се занимават с езика на търновските книжовници реформатори.

Преводите от старобългарски език обикновено не се обсъждат. Веднага след появата си те започват да се използват от специалисти в различни научни области — историци, литератори, философи, юристи и т. н., без някой да се усъмни в техните качества. Това е логично, тъй като е добре известно, че преводи от чужди езици се правят от хора, които владеят съответния език във възможно най-висока степен, а старобългарският език освен всичко е и по-стар етап от развоя на днешния ни език. Може би затова у нас досега преводите от старобългарски език не са били обсъждани специално.

С преводи от старобългарски се занимават учени медиевисти, главно езиковеди, литературоведи, историци и теолози. Това са учени от различни поколения и с различна подготовка. Като прибавим и това, че преводи се правят от един човек или от колектив, става обяснима пъстрата картина, в която се открояват две противоположности — много добри и много лоши преводи. Лошите за щастие са малко, но за нещастие съществуват.

Всеизвестно е, че на преводача от старобългарски е нужна многостранна подготовка, но на първо място е абсолютно задължително отлично да

¹ Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. С., 1982.

се познават особеностите на старобългарския книжовен език, разбираан широко, във всичките етапи на неговото развитие и усъвършенстване. Това изискване нерядко се пренебрегва и се разчита неоснователно на обстоятелството, че не се превежда от чужд език, а преводачът се опира повече на своя български езиков усет. Не бива обаче да се забравя, че старобългарският език се отличава съществено от новобългарския. Това е синтетичен език, литературно обработен, със специфични граматични, лексикални и стилови черти, което изисква от преводача много добра езикова подготовка.

По-специална подготовка е нужна при превеждане на произведения, излезли изпод ръката на писателите от Търновската книжовна школа. Както пише В. Сл. Киселков, книжовният език на Евтимий Търновски, а това означава и на останалите писатели, свързани с Търновската школа, „значително се отличава от езика на най-старите български паметници“². Известна е особената грижа на търновските реформатори за точността и изящество на словото, известна е огромната популярност на реформирания книжовен език, който е услаждал слуха на грамотните люде далеч зад пределите на българските земи. Константин Костенечки пише, че в края на XIV в. всички книги в Търновска България, Византия и Света гора е трябвало да бъдат проверени внимателно от вещи лица, преди да стигнат до читателите³. Дори само този факт ни задължава със същата сериозност да се отнасяме и към преводите на тези книги.

Ще си послужи с един стар пример, от който се вижда, че дори едно дребно на пръв поглед недоглеждане при превод на произведения на Търновската книжовна школа може да има неочаквано сериозни последици.

През 1931 г. големият познавач на старата българска литература В. Сл. Киселков превежда Похвално слово за Филотея от Йоасаф Бдински⁴. Този превод е публикуван неколkokратно, за последен път в споменатия том втори на поредицата „Стара българска литература“⁵. Като цяло преводът не е лош, макар и да се откриват на места сериозни грешки. Особено опасна е една от тях. В самото начало на произведението си Йоасаф Бдински обяснява по следния начин причините, поради които се е решил да напише слово за света Филотея, след като мнозина преди него вече са правили това: *Ѣмаа мнѡѡѡмѡ ѡубѡ ѡубѡмѡуѡдрѡцы н вѣтѡмѡн сѡпнсано бысть мнѡгѡчѡстнѣ н мнѡгѡбѡразнѣ тоѡ жнтѡл'ство, нзѡлн же се н мнѣ, ѡко послѣднѡмѡу, апѡстѡльскѡу рѣцѡн, въ рѡукоу възѡм'ше ѡже ѡт которѡгожде рѣченнаа ѡт честн, сѡа възѡмѡноуѡтн*⁶.

Този откъс е преведен от В. Сл. Киселков по следния начин: „След като биде описан нейният живот великолепно и разнообразно от мнозина мъдrecи и оратори, намерих за добре и аз, като последен — апостолски да се рече, — да припомня тия [неща за нея], отчасти *като използвах казаното от одного*“⁷ (к. а. — И. Х.).

От превода излиза, че за написване на своето слово Йоасаф Бдински е използвал *само един източник*. Учените полагат усилия да „изобличат“

² В. Сл. Киселков. Патриарх Евтимий. С., 1938, с. 210.

³ Сръ. И. В. Ягич. Исследования по русскому языку. Т. 1. СПб., 1885—1895, с. 420.

⁴ В. Сл. Киселков. Митрополит Йоасаф Бдински и словото му за Филотея. — Българска историческа библиотека, № 1, 1931, 192—206.

⁵ Цит. съч., 187—200.

⁶ E. Kaŕuŕniacki. Aus der panegyrischen Litteratur der Südslaven. Wien, 1901, p. 98.

⁷ Стара българска литература, 187—188.

писателя и да докажат очевидния компилативен характер на неговото съчинение. Ето какво пише например К. Куев: „Градивен материал за живота и чудесата на гръцката светица Йоасаф черпи преди всичко от Евтимиевото житие на Филотея, като понякога му подражава твърде робски. Но няма съмнение, че той използва и други извори.“⁸ Погрешният превод е заблудил и редакторката на тома, където е поместен новобългарският превод на словото, и след изреча „казаното от едно“ тя препраща към бележките, където отбелязва следното: „Авторът има предвид Евтимий Търновски.“⁹

Грешката се дължи на едно дребно на пръв поглед незнание или недоглеждане — В. Сл. Киселков не се е съобразил със значението на старобългарското местоимение *котоу ѣнъ* 'всеки'. Ето какво всъщност е казал наистина Йоасаф Бдински: „Макар нейният живот да е описан многодостойно и многообразно от мнозина мъдреци и оратори, пожелах и аз, като последен, апостолски да се рече, *вземайки в ръце по малко от казаното от всеки*, да припомня тези неща.“

Ето как на практика един погрешен превод може да навреди на литературната история. Подобни случаи, в които преводът се отдалечава твърде много от оригинала поради непознаване значението на местоимението *котоу ѣнъ*, се срещат и в новонаправени преводи на Евтимиеви и Цамблакови творби.

Предлаганата работа няма за цел да прави критичен преглед на преводите на произведения, излезли изпод перото на търновските писатели. Стана дума, че въпросът е по-широк, той засяга въобще преводите от старобългарски на съвременен български език и по тази причина трябва да бъде поставен на разискване отделно. Тук ще се спра на някои важни черти в езика на реформираната литература от края на XIV и началото на XV век, които непременно трябва да се имат предвид при превод. Илюстративните примери са взети от различни по качество преводи, следователно присъствието им в работата не означава непременно, че преводът, от който е извлечен даден пример, е слаб като цяло. Нещо повече — някои от илюстративните примери са единствените забелязани отклонения в много добри и големи по обем преводи.

1. Една важна особеност, която най-напред беше отбелязана в езика на Евтимий Търновски, е засилената употреба на показателните местоимения в постпозиция за изразяване на определеност.

Този начин за изразяване на определеност е характерен за езика на всички търновски писатели: н бѣ помавалъ нмѣ *якоже древній ѡнъ* ('древният') н чюдный Захарїа архїерей, роднтель прѣдтечевъ ЕРил 22¹⁰; Тогда великое сїе ('великото') свѣтло видѣхом, братне, н свашченныа ѡны ('свещените') ршцѣ нашен коснѣша са главь ЦКипр 17.1.

Изтъкнатата езикова особеност нерядко се пренебрегва и по този начин преводът става неточен, изкуствен и излишно претрупан. Отново трябва да се подчертае, че става дума за задпоставени показателни местоимения *с определителна служба*, т. е. не всички показателни местоимения заедно с името, след което се намират, трябва да се превеждат с членни форми. Нужен е следователно внимателен анализ, от който да се види дали наис-

⁸ К. Куев. Йоасаф Бдински. — В: История на българската литература. Т. 1. С., 1963, с. 364.

⁹ Стара българска литература, с. 341.

¹⁰ Вж. съкращенията на източниците в края. Цифрите след всеки пример означават или страницата, или номерацията според сегментацията на издателя. Посочено е и изданието, където е публикуван съответният превод.

тина местоимението, макар и в постпозиция, е изгубило в конкретния случай показателното си значение.

Съчетанията от име и задпоставено показателно местоимение с определителна функция се превеждат главно по три погрешни начина:

А. С членувано име и показателно местоимение:

Въ единъ оубо ѿт д[ь]нѣй скверный онъ сѣдѣа, нѣшеа, на сѣдѣнѣе, сѣде ЕНед 154.

Преведено: В един от дните *скверният онзи* съдия, като дойде в съдилището, седна (176).

По-точно: Един ден *скверният* съдия, като дойде в съдилището, седна.

Б. С показателно местоимение и членувано име:

Ѣлма оубо злаа сѧ бурѧ поспѣшенѣмъ члкоубѣнѣе одрѣждаше землю ДКСол 73.

Преведено: Така с помощта на тази зла буря човекоубийците владееха земята (243).

Правилно: Защото злата буря с помощта на човекоубийците владееше земята.

В. С показателно местоимение и членувано име:

Н м[н]а[о] стнвѣн онъ: „Рѣх'тн — рече — не скръбѣтн . . .“ ЦДеч 19.9.

Преведено: И *оня милостивият* рече: „Казах ти да не скърбиш . . .“

По-точно: А *милостивият* рече: „Казах ти да не скърбиш . . .“

За изразяване на определеност търновските книжовници използват и старото относително местоимение *нже*, *ѧже*, *ѧже*, поставено пред именна група, например: *ѿтходнѣ оубо къ нже по пльтн* ('плътския') *сѣатаго брата* ЕРил 10; *Таже нже въ правдѣ сѣдѣшомоу* ('преценяващият') *нже цѣе възъко мало въ вл[а]гохваленїе възмнѣт сѧ* ЦЕвт 25.2. Този начин за изразяване на определеност се използва значително по-често, той е известен още в старобългарските писмени паметници и представлява калка на предпоставения гръцки определителен член. Именната група, пред която се употребява *нже* за изразяване определеност на единия ѧ член, е винаги по-сложна, отколкото групата със задпоставено показателно местоимение. Това се дължи на обстоятелството, че в нея обикновено присъствува и несъгласувано определение (много често предложно съчетание) и по този начин, ако центърът на групата има и съгласувано определение, тя става тричленна. Всичко това създава трудности при различаването на употребите на *нже* като съюзна връзка, т. е. като относително местоимение, и като определителен член. Освен това, докато показателното местоимение по правило стои непосредствено след името, което определя, местоимението *нже* може да се намира на значителна дистанция от него. При най-малкото невнимание *нже*, *ѧже*, *ѧже* може да се преведе като *който*, *която*, *което* и това често променя съществено смисъла. Ето няколко такива случая: *оубе бо вѣдѣшѣн та глас оумолче нѧже ѿ него ѧзвающѣа та струѣлы прѣсташа* ЦКръст 13.3.

Преведено: че настъпи вече *мълчание* на гласа ти, тъй като *престаняха стрелите от него, които те раняваха* (287).

Правилно: *пробождащият* те глас вече *замлъкна* и *неговите* *раняващи* стрели *секнаха*.

таже ѿт дрѣвнѣх н та нарѣчнѣх мѣченнѣх сѣшн н ѿт нже ѿ Хрн-стѣ оусрѣдно пострадавшѣх ЕНед 150.

Преведено: от древни и нарочити мъченици, които усърдно за Христос пострадаха (173).

С[вещенное] онѡ н страд[а]л'чское тѣло седемь лѣтъ въ свонхъ недрахъ общаа м[а]тн оудръжа земаля, оустыдѣвъ же се нже въ нѣмь добродѣтелинынъ силы, съхранн тѡ тѣло ЦДеч 46.1.

Преведено: Онова свещено и страдалческо тяло общата майка-земя задържа седем години в своите недра и понеже се засрами от добродетелните сили, които са в него, запази го цяло.

Правилно: макар че и тя е от древните и славни мъченици и от усърдно пострадалите за Христос.

Правилно: Свещеното и страдалческо тяло общата майка-земя съхрани в недрата си седем години и понеже се засрами от неговата добродетелна сила, запази го цяло.

2. Търновските писатели са възприели от предходната традиция две двойки числителни имена — дѣва/ѡва и дѣвон/ѡвон. Тези числителни са известни още на старобългарския книжовен език, те са разграничени по семантика, но в много случаи различията не винаги са ясно доловими и затова е нужно преводачът да бъде запознат с тях предварително.

Числителното име дѣва (женски и среден род дѣвъ) е със значение 'два, две'. Числителното ѡва (женски и среден род ѡвъ) означава, за разлика от дѣва, известна определеност или познатост на двойката лица или предмети, т. е. трябва да се преведе като 'двата, двете'.

Числителното дѣвон, отнасяно в старобългарски заедно с ѡвон към т. нар. събирателно-разделителни числителни¹¹, е със значение 'два, двама, две', т. е. в определени условия то е близко по значение до съвременното мъжко лично числително име *двама*. Числителното ѡвон се отличава от дѣвон по това, че изразява определеност — 'двамата, двата, двете', а най-често е със значение 'и единият, и другият'. Ето няколко примера: дѣѡ пѣпрциѡт ѡт града ѡтстоѣщи ЕКел 132 — *на разстояние две пѣприща*; Колнка трѡуѡѡ ѡт ѡвоѡу странаѡу ЦДеч 35.5 — *колко трупове от двете страни*; быша дѣвонмь отрочатѡмь ѡтци ЕРил 7 — *станаха родители на две деца*; скрижалн же н аже на снх писмена д[ѡу]ша коупно н оумь, ѡвѡа очнищена н ос[вѡ]щена в[ого]вѡн ЦЕвт 30.3 — *скрижалите и писанията върху тях — дуща и ум заедно, и двете (и едното, и другото) пречистени и осветени от бога*.

Най-често се обърква значението на числителното ѡвон и в резултат на това се получават значителни смислови различия между подложката и превода. Ще приведа два примера:

Тѣмже, нже бѣсѡвскыа посрамлѣвь слѡугы, бѣсы посрамнѣ ест[ѣ], н нже бѣсы посрамнѣт, н тѣхѣ посрамнѣ ест[ѣ] слѡугы, н стоуд ѡвонхъ ѡбшѣй вываѣт ЕПол 184.

Преведено: Затова, който посрами бесовските слуги, посрамил е бесовете, и който посрамва бесовете, посрамва и техните слуги. И срамът на общите е общ (152).

Правилно: . . . и срамът е еднакъв и за едните и, за другите.

Что бо ѡт нже страсти подвижашннхъ не твораше сквернаа ѡна нгралница тогда: ѡт еже пласати роукама ѡбнаженыма до лактей, наѣ н

¹¹ Срв. А. Супрун. Старославянские числительные. Фрунзе, 1961, 21—22.

множае — н нѣкыа гласы оу хыщрензѣа паче неже естественыа испущати, н словеса подобнаа смѣз прилагати, н едно от обонх страсти творити възгорнѣе ЦКръст 6.4.

Преведено: Та какво от възбуждащите страсти неща не направи тогава тази скверна танцьорка: да танцува, да играе с ръце, разголени до лактите и много повече, да издава звуци, по-скоро изтънчени, отколкото естествени, и да прибавя към тях съответни думи; да възпламени едновременно пламъка на страстта (284—285).

Правилно: И какво от събуждащите страсти неща не вършеше тогава скверната танцьорка: играеше с разголените до лактите ръце, а и повече — издаваше изкустителен, неестествен глас, съчетан с подходящи думи — и от двете неща извикваше едно разпалване на страстта.

3. Една от най-характерните езикови особености в произведенията на търновските писатели е изобилието от причастия, употребени самостоятелно или в различни конструкции. Често в изречението има по няколко причастия от един и същ вид, например: Сѣа слыша въ нечѣстнѣаа она доуша н доволно гл[агол]емынмъ въ немъ въбравованнѣ нѣкако въста въ н на обыномъ мѣстѣ сѣднѣа прѣдсѣдѣ, повелѣ съ чѣстѣжъ къ немуу призваши м[ѣж]н[ѣ]н[н]ка ЦЙНови 5.1; Н бѣ тако масанна плодовитаа въ домуу божѣн, такоже друугый Ісаакъ въ въсемъ своемуу покаръѣа сѣа отцуу н до конца своѣхъ отсѣцаа вола н възсѣжаа съ оусрѣдѣемъ прохѣаа слоужбѣж ЕМъгл 29—30.

Натрупването на причастия значително затруднява превода откъм неговата синтактико-стилистична страна. Най-често употребяваните от търновските писатели причастия — сегашно деятелно и минало деятелно I — са изчезнали още преди няколко века в живия български език. Много често преводачите се стараят непременно да преведат сегашното деятелно причастие или с *който* и личен глагол, а миналото деятелно причастие — с *като* и лична глаголна форма. Това придава известна изкуственост и тромавост на превода. Внимателното вникване в контекстовите условия показва, че освен със собствено причастно значение причастията са били употребявани често от търновските книжовници и като деепричастия, и като лични глаголи. Познаването на тази особеност би ограничила значително стилово несвършените преводи, които засега не са рядкост, например:

Таже, живши време немало н сл[ѣ]нцуу подобнѣ възсѣхъ просвѣтнѣши н нишее прѣпнтавшн н многы богаты сътворнѣши, оброчникъ отроковнѣ Константинѣнъ коньць житію прѣтеъ ЙБдФил 104.

Преведено: После, след като тя поживя немалко, като просвети всички подобно на слънцето, като храни бедните и като направи мнозина богати, и съпругът ѝ Константин си завърши живота (192).

По-добре: След това, като поживя тя немалко време и подобно на слънце просвети всички, храни бедните и мнозина направи богати, Константин, съпругът ѝ, завърши живота си.

Бесплоднн оубо чады, многоплоднн же добродѣтелнн, въ цр[ѣ]ковь оупражнѣюще сѣа, д[ѣ]лѣнѣи н нощѣжъ теплыа испущающе слѣзы н прилежннмъ молитвѣмъ чадѣа получнши прѣсѣаще, мѣлааще, обѣщѣвающе сѣа, что не дѣюще, да тѣмъ желаемое получить ЕНед 151.

Преведено: Да, безплодни на деца, а многоплодни на добродетели, в църквата отдаващи се, ден и нощ топли сълзи проливащи и с молитви прилежни чедо да получат просещи, като молеха обещаващи какво ли не да правят, та само желаното да получат (174).

По-добре: Безплодни на деца, но многоплодни с добродетели: отдаваха се на църквата, денем и нощем проливаха горещи сълзи и с прилежни молитви искаха да добият дете, молеха се, обещаваха, какво ли не правеха, само и само да получат желаното.

Трябва да се има предвид, че в много случаи търновските книжовници съзнателно са заменяли лични глаголни форми с причастия. В такива случаи всеки опит да се намери непременно еквивалент на причастиято (причастие или *като*, *който* и глагол) се отразява неблагоприятно върху превода.

Обикнат похват сред търновските книжовници е употребата на съчетание от имперфектна форма на *бѣти* и причастие — сегашно деятелно, а по-рядко и минало деятелно I — със значение на имперфектна глаголна форма, например: *Повелѣ бѣ зѣман нзрѣстнѣ слауотокъ въ прѣпнтаніе свѣтаго, н бѣ пнта а сѣ* ('и се хранеше') *тѣмъ* ЕРил 13; *Іако бо того оузрѣ нздадече градѣща . . . не ктомъ сѣдѣ бѣше* ('вече на седеше'), *нз вѣстае абѣ* ЦЕвт 53.1.

Чиста глаголна семантика имат причастията и когато са свързани със съюза *іако*: *По домѣхъ же разшѣдше се* ('като се разотидоха') *вѣсн, нѣвѣ сѣтворнше вѣсѣмъ сѣлоушнене се* ЕПетка 68; *Что оуѣмъ Стефанъ, іако сѣа слышавъ* ('като чу това') ЦДеч 37.1. Като глаголи трябва да се превеждат и причастията, когато се намират след други съюзи, които въвеждат подчинени обстоятелствени изречения за време — *ігда/ігдаже, тѣлѣма*.

4. Специален проблем представляват множеството конструкции — причастни и инфинитивни, които са много характерни за синтаксиса на реформирания книжовен език. Това се отбелязва от всички изследвачи, но от преводачите личи, че тази важна особеност в езика на търновските писатели нерядко или се подценява, или не се познава. И ако пренебрегването на някоя друга характерна черта обикновено само влошава превода, то неразбирането на дадена конструкция го отдалечава от първообраза до такава степен, че много често между тях няма никаква смислова връзка.

По традиция всички преводачи добре познават и безпогрешно откриват причастната конструкция *дателен самостоятелен*. Това е най-често срещаната причастна конструкция, която се превежда като подчинено обстоятелствено изречение, най-често за време, например: *Въ снхъ Стефанъ соушѣ н х[рнсто]вою слаюу крѣпешѣ се н высешѣ н нже под ннмъ вѣсѣмъ сѣмнреніе веліе нмоушнмъ, Кѣнстан'тінъ, нже того братъ ѡт ннне м[а]терн . . . на нъ гредѣше* ЦДеч 25.1 — *Когато Стефан пребиваваше така и с Христовата сила се укрепваше и възвисяваше и всички му поданицы живееха в голямо смирение, Константин, неговият брат от втората майка . . . тръгна срещу него*.

Макар и да е добре позната, конструкцията *дателен самостоятелен* в езика на търновските книжовници значително се различава от класическата. Класическият *dativus absolutus* изисква субектът на дателната синтагма да е различен от субекта на изречението, в което се намира, да е различен и от неговия обект. Класическият *дателен самостоятелен* освен това стои в началото на изречението, което за езика на търновските писа-

тели не е задължително. Въобще строгите изисквания, свързани с класическия *дателен самостоятелен*, при тях много често се пренебрегват, например: *Снѣ оубо тѣмъ мѡлащѣмъ сѧ прѣлежно н тѡплѡя ѡт ѡчѣю н спѡуща жѣшнѣмъ сѡзѡзы, не погрѣшнѣша надеждѣ ЕФил 80; По възсеѡу же ц[а]рскоѡу ѡномъ градѹ възстанѣа н мѡлѣвы н раздорн тѡраxъ се: ѡвѣмъ оубѡ злославнѣмъ прѣлагающѣмъ се, ѡвѣмъ же прѡтнѡещнѣмъ се н тѣхъ ѡблнчающѣмъ ЦДеч 11.6.*

Много често, и то не само при повторение, името от конструкцията се изпуска, обичайно явление е натрупването на две или повече конструкции в едно изречение. Всичко това показва, че *дателният самостоятелен* в произведенията на търновските книжовници трябва да се търси и определя много внимателно, тъй като лесно може да се смеси с обикновения дателен падеж. Има случаи, при които е възможно двойно тълкуване. Ето един пример от Цамблаковото Мъчение на Йоан Нови: *Въ тѣже часъ явлѣетъ сѧ Х[р]нсто[у] възвоннѣ презвѣнтерѡу ц[р]к[в]ѣ ѡножъ спѡшоу ЦЙНови 30.3.* Това изречение е преведено по следния начин: *В същия час Христовият воин се яви на спящия презвитер на църквата.* Преводът е смислово точен, но има основание в разглежданото изречение той да се промени по следния начин: *В същия час се появи Христов воин, когато презвитерът на църквата спеше.* Това, разбира се, е вероятно по-правилен превод.

Много рядко *дателният самостоятелен* се пренебрегва изцяло и тогава преводът изгубва смисловата си връзка с подложката:

Въ снхъ н снцевыхъ соущоу мнкоу н тѣщещъ се въсакѡ ѡ тѣла ѡлоучнѣти се н съ Х[р]нст[у]мъ быти . . . ДКСол 74.

Преведено: По такъв начин същина-та на мъченика се старееше всячески да се отдели от тялото и с Христа да бъде . . . (244).

Правилно: Като пребиваваше мъченикът по този начин и се старееше всячески да се отдели от тялото и да бъде с Христос . . .

Значително по-рядко се среща конструкцията *винителен самостоятелен*, при която името и причастието стоят във винителен или родително-винителен падеж. Тази конструкция се превежда като отделно подчинено допълнително или подчинено обстоятелствено изречение, например: *Н ѡко оувѣдѣ царь патрѣаρχа прѣшѣдша, въз скорѣ на срѣтенїе его нзыде на мѣсто, глаголемое Кръстець ЕРил 25 — И когато царят разбра, че патриархът е пристигнал, незабавно излезе да го посрещне на мястото, наричано Кръстец; Четырн на десѡтоѡу же лѣтоу прѣспѣвшоу, тѣ н не хотѡщѣ, пѡвтѣскомъ съчеташа бракоу ЕФил 81 — Когато навърши четиринадесет години, макар че тя не искаше, свързаха я в плътски брак.*

Много голямо място в езика на търновските реформатори заемат инфинитивните конструкции и специално конструкцията *дателен с инфинитив*. Тя съдържа име в дателен падеж и инфинитив, които при превод са съответно подлог и сказуемо на подчинено изречение: *Тѡлко оубо на страстн себе подвнже, еанко прѣлѣпнѣти кѡстемъ еж кѣ пѡлѣтем ЕФил 85 — До такава степен се подложи на страдания, че костите ѝ се слепиха с плътта; Юнцъ же възпетѣ обрѡтнѣти се кѣ бѣг[у]ствоу, страшны ѡнъ того постнгнавъ, ѡударн ѡкоже копѣемъ съ оставшѣмъ ѡт ламѣадн ЦДеч 58.5 — Юнецът се обърна назад, за да избяга, но онзи страшният го настигна и удари като с копие с остатък от лампадата.*

В случай, че дателният с инфинитив не се вземе предвид, преводачът се отдалечава в различна степен от подложката.

В някои случаи преводачите, макар и да се съобразяват с наличието на конструкцията, си позволяват по-голяма свобода при превод, например: *ненавнѣи же добра дѣлаваѣ не сътрѣпѣ на мнѡстѣ славити се прѣподобномоу* ЕРил 22.

Преведено: дяволът, който ненавижда доброто, дълго не можа да търпи прославянето на светеца (401).

По-точно: дяволът, който ненавижда доброто, не изтърпя дълго *преподобният да се прославя*.

Пренебрегването на дателния с инфинитив може да се отрази значително върху точността на превода:

Нѣ оумалѣа промышленїа снаа о такоуѣмъ начинанїи, ꙗко да н неправедною ꙗзвою нскоушѣмъ бивѣ, праведнымъ венцемъ ѡт живнѡчелныѣ венчаѣт се роуки, егоже кромѣ трудоу н потѡуѣ, ежѣ о истинѣ, невозможно сподѡбнѣи се комѡ ЦДеч 6.2.

Преведено: Но силата на провидението не възрази на такова държание, за да може, след като е изпитан чрез несправедлива рана, да бъде увенчан с праведен венец от животворящата ръка този, чиито трудове и потове за истината не могат *да се сравнят с ниши*.

Правилно: Но замълча силата на провидението за това поведение, за да може, изпитан чрез несправедна рана, да бъде увенчан с праведен венец от животворната ръка, който без труд и пот за истината не е възможно *никой да добие*.

Рядка е конструкцията *винителен с инфинитив*, но проблемите около правилното ѝ определяне и превод не са по-малки. Особено внимание е нужно в случаите, когато в един кратък по обем откъс са съсредоточени няколко различни причастни и инфинитивни конструкции. Ето един такъв пример от Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак: *Н да не кто, слышавѣ сѣа глаголаша ма възнепшюуѣт нас ѡт истинны възнеисхѡднѣи, за ежѣ кннгамъ бѣзгарскимъ мнѡгымъ лѣты старѣншимъ н ѡт самыѣ началѣ крѣщенїа азѣка ѡного сжщнмъ, нѣ н великаго въ с[ва]тыѣ сего, самыа тыа оучнѣша кннги, даже до д[ь]нїи нашихъ достнгшаго* ЦЕвт 28.2. Преводачите по правило се стремят да преведат подобни примери най-общо. Ето и самия превод:

И някой, като ме слуша да говоря тези неща, нека не сметне, че съм излязъл вън от истината, понеже българските книги са с много години по-стари и са от самото начало на покръстването на народа, пък и защото са именно книгите, които е изучавал и този велик между светците човек, доживял дори до наши дни.

5. Тук не е възможно да се посочат всички дребни на пръв поглед особености в езика на търновските книжовници-реформатори, които, ако не се познават, могат да влошат качеството на превода. Една такава особеност е редкият сложен съюз *ѣвѣ ꙗко* със значение 'също и', познат и на Манасиевата хроника от XIV в. Нито един от преводачите не е свързал *ѣвѣ* и *ꙗко* в един сложен съюз, обикновено се превеждат поотделно и двете съставки, като по този начин значително се променя смисълът, например: *Сама оубо ѡбонмъ, съповѣдоующнмъ ѣвѣ ꙗко н слышжїиѣмъ прилагает*

СА ДУШЕВНАА ПИЩА, И ЛЕЧБА КЪ СПАСЕНІѦ ТАКОВОЕ ЖИТІЕ ЯВНТ СА ЕРил 6.

Преведено: Когато се поднася душевна храна и на едните, и на другите — и на тези, които явно разказват, и на тези, които слушат, — това житие ще се представи като лек за спасение (392).

Пѣснемъ еже онъ пѣвѣць от ср[ъ]д[ъ]чнаго органа възпущаемимъ и въздушн[и]мъ господ[а] Саваофа достижоуцимъ, м[о]л[и]твѣ ѿ вѣ ѿко мѣлчещомъ възсканцанію: нъ и д[о]уховное анкетствовааше нграніе не ногамн, нъ чюв[ъ] ствы д[о]ушевнымъ ЦДеч 53.5.

Преведено: Той беше и певец и песните му излитаха от сърдечната лира и достигаха до ушите на господ Саваот, а явните [му] молитви бяха като безмълвни възклицания; но и духовен танец играеше — не с нозе, а с духовните чувства.

Много от преводачите, в т. ч. и най-добрите, превеждат наречieto пакы само с 'отново, пак'. Това наречие обаче в старобългарския език е имало и съюзна функция, т. е. притежавало е в определени условия и значение 'пък'¹². Примерите с погрешен превод на пакы са твърде много, тук ще посоча само един.

Ны[н]а же пакы вѣждѣ, ѿко в[о]гвмъ помнѡванъ выхъ ЦДеч 27. 3.

Преведено: А сега пак знай, че от бога бях помилван.

Правилно: Когато и на едните, и на другите — на разказващите, а също и на слушащите, се поднася душевна храна, такова житие ще бъде лек за спасение.

Правилно: Песните, изпускани от сърцето на оня певец, молитвата, а също и мълчаливото възклицание, достигаха до ушите на господ Саваот; освен това показваше и духовен танец не с нозе, а с душевни чувства.

Правилно: А сега пък знай, че от бога бях помилван.

6. Важна особеност в езика на търновските писатели е неговият непокътнат синтетичен строеж. Тези книжовници не допускат неправилно съгласуване, употреба на обща форма и др., т. е. в езика на техните произведения не можем да открием отражение на аналитичните процеси, които по онова време вече са били променили качествено облика на говоримия български език. Това изисква да се държи сметка при превод за всяка падежна форма, да се анализират внимателно отношенията между частите на изречението, тъй като витиеватият стил и усложненият словоред много често поставят определението на значителна дистанция от определяемото, второстепенните части не са строго групирани около подлога и сказуемото.

Доста от съчиненията на търновските писатели са достигнали до нас в чужди безюсови редакции — руска и сръбска. Това допълнително затруднява точното определяне на падежните взаимоотношения и не са редки случаите, в които преводът е съвсем произволен, например:

Онъ бо оубо гонаше безаконныа людѣ... сѣнъ же всѣхъ пророкъ и самого Моисеа волшаго проучниающаго людѣ крѣщеніемъ проповѣдаващаго господ[а] и перстомъ показавшаго народомъ ѡт ѡбѣтованіа рождѣннаго... неправедно оубѣнтъ ЦКръст 10. 17-18, 11.1.

¹² Вж. Речник-индекс на „Похв. слово за Евтимий“, където пакы е преведено с 'а,пък' (с. 350); също и правилния превод: 'те пък, като спечелваха своите мъже...'

Преведено: Фараонът подлагаше хората на беззакония . . . този пък отне човек за всички пророк — и от самия Мойсей по-голям, пречистващ хората с кръщение, проповядващ господата — родения според обещанието и с пръст сочен от народа . . . не-праведно е убит (286).

Правилно: Той [фараонът] гонеше беззаконните хора . . . този пък [Йоана] — по-голям от всички пророци и от самия Мойсей, оня който пречистваше хората с кръщение, проповядваше бога и с пръст показва на народите родения според обещанието . . . безчестно уби.

От приведения тук материал се вижда, че е нужна сериозна езикова подготовка, преди да се пристъпи към превод на което и да е произведение от богатото наследство на Търновската школа. Беше показана малка част от множеството важни, специфични черти на реформирания книжовен език, които трябва добре да се познават, за да може написаното по а̀л̀п̀от̀ъ̀ преди шест века също така по а̀л̀п̀от̀ъ̀ да бъде предадено на съвременен български език.

СЪКРАЩЕНИЯ И ИЗТОЧНИЦИ

ДКСол — Димитър Кантакузин. Похвално слово за Димитър Солунски. Издание: Г. Данчев. Неизвестен препис на „Похвално слово за Димитър Кантакузин“ — Изв. Инст. лит., 21, 1972, 70—78. Превод: Стара българска литература. Т. 2. Орагорска проза. С., 1982, 241—247.

ЕКЕЛ — Евтимий Търновски. Похвално слово за Константин и Елена. Издание: E. Kaľužniacki. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius. Wien, 1901, 103—149.

ЕМъгл — Евтимий Търновски. Житие на Иларион Мъгленски. Издание: E. Kaľužniacki. Цит. съч., 27—58.

ЕНед — Евтимий Търновски. Похвално слово за Неделя. Издание: E. Kaľužniacki. Цит. съч., 147—169. Превод: Стара българска литература, 171—186.

ЕПол — Евтимий Търновски. Похвално слово за Йоан Поливотски. Издание: E. Kaľužniacki. Цит. съч., 181—202. Превод: Стара българска литература, 150—164.

ЕРил — Евтимий Търновски. Житие на Иван Рилски. Текст: E. Kaľužniacki. Цит. съч., 5—26. Превод: П. Динев, К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература, II изд. С., 1967, 391—403.

ЕФил — Евтимий Търновски. Житие на Филотея. Издание: E. Kaľužniacki. Цит. съч., 78—99.

ЙБдФил — Йоасаф Бдински. Похвално слово за Филотея. Издание: E. Kaľužniacki. Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven. Wien, 1901, 97—128. Превод: Стара българска литература, 187—200.

ЦДеч — Григорий Цамблак. Житие на Стефан Дечански. Издание: А. Давидов, Г. Данчев, Невяна Дончева-Панайотова, П. Ковачева, Т. Генчева. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. С., 1973, 65—137. Преводът е даден успоредно с текста.

ЦЕвт — Григорий Цамблак. Похвално слово за Евтимий. Издание: Р. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, 112—233. Преводът е даден успоредно с текста.

ЦИНови — Григорий Цамблак. Мъчение на Йоан Нови. Издание: П. Русев, А. Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966, 90—109. Преводът е даден успоредно с текста.

ЦКипр — Григорий Цамблак. Похвално слово за Киприан. Издание: П. Русев. Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа. С., 1983, 230—237. Превод: Стара българска литература, 209—215.

ЦКръст — Григорий Цамблак. Слово за отсичане главата на Йоан Кръстител. Издание: П. Русев. Естетика и майсторство . . . , 246—253. Превод: Стара българска литература, 283—289.